

š ja ž ei ole surnud

Tuuli Rehemaa

Vanalinna maiustusepoe tootepakenditele oli kirjutatud „shokolaad“. Raamatupoes müüdi „broshüüre“. Teleuudiste subtiitritest võis lugeda, et koostöölepingu allkirjastas „kolledzh“ ja et vaadatud saatel oli „rezhissöör“. Mälumängusaates ilmus ekraanile teema „Tshempionid“. Söögikoha menüüs olid „borsh“ ja „shnitsel“. Veebi-pood kutsus mind „shampooni“ ja „ripsmetushi“ ostma. Hotelli „dushiruumis“ oli remont ... Kuhu ometi on kadunud š-d ja ž-d?

Keelenõuandest küsitakse

Eesti keele instituudi keelenõuandepäevikutesse ilmusid esimesed küsimused selle kohta, kas š ja ž asemel võib kirjutada ka *sh* ja *zh*, 1990ndatel ja kuni sajandivahetuseni need aina sagesid. Keelenõuandjatel on päritud, kuidas tuleks „nüüd“ kirjutada *massaaž*, *tiraaž*, *oranž*, *trikotaaž*, *dispetšer*, *garaaž*, *šampanja*, *žele*, *režiim*. Paljud 1990. aastate küsijad on olnud hädas tehniliste probleemidega, on küsitud nõu, mida teha, kui š ja ž asemel ilmuvad teksti „mingid konksud“.

sh ja *zh* trügivad ka (võõr)nimedesse, näiteks on keelenõuandjatel tulnud õpetada, et vene *ж* on *ž*, mitte *zh* (Žukov, mitte Zhukov), ja vene *ш* on *š*, mitte *sh* (Šiškin, mitte Shishkin), samuti et Maneeži tänava nimes ei tohi ž-d asendada *zh*-ga ega ka mitte ainult *z*-ga, mäe nimi on Džomolungma, mitte Dzhomolungma, ajalehe nimi on Molodjož Estonii, mitte Molodjozh Estonii jne.

Keelekorraldaja Sirje Mäearu on artiklis, mis ilmus esmalt 1993. aastal Rahva Hääles, jaganud ajastu kasinatele tehnilistele võimalustele kohaseid nõuandeid: „Ladinakirjalistes, š-d, ž-d ja č-d lähtekujus kasutanud keeltes (nagu läti, leedu, tšehhi, slovaki,

horvaadi nimedes) võiks haagi pigem ära jätta, kui asendada need tähed *sh*, *zh* ja *ch*-ga: *Fučiku*, *Hašeki*, *Žižka* asemel pigem *Fucik*, *Hasek*, *Zizka* kui *Fuchik*, *Hasbek* ja *Zhizhka*. Loendites jt andmebaasides tuleb täpsuse huvides leida diakriitikuga tähtede asemele tingtähistus, näiteks *s*, *z* ja *c* ja mõne sümboli – plussmärgi, noole, graavise vm ühend. Sümboli asemel *h*-d kasutades võib juhtuda, et paremate (välja)trükitavõimaluste saamisel muudetakse *š*-ks, *ž*-ks ja *č*-ks automaatselt ka täheühendid, mis seda algselt pole (näiteks Orašaina tee, Aino Bač).“ Eespool rõhutab Mäearu: „.. *š* ja *ž* asendamine *sh* ja *zh*-ga täpsust ja korrektsust nõudvates tekstides nagu igasugused dokumendid (passid, tunnistused, koha- või isikunimeleendid, rahvastikuregister jne) on **lubamatu**. Kirjaviisi ja tähestikku moonutav tehniline mannetus ei tee ühelegi väljaandele ega kirjastusele au.“¹

2002. aastal on keelenõuandjatelt küsitud, kas eesti keele instituut ei saaks korraldada nii, et arvutitel oleksid *š*- ja *ž*-täht, sest küsijale ei meeldi kasutada nende asemel *sh*-d ja *zh*-d. 2003. aastal on teada tahetud, kas *sh* ja *zh* tähtede *š* ja *ž* asemel on taunitavad või keelatud. 2006. aastal aga küsitakse juba, kas õpetaja ikka peab õpilastelt *š*-d ja *ž*-d nõudma, kui nood eelistavad selle asemel *sh*-d ja *zh*-d. Näib, nagu oleks hakatud *sh* ja *zh*-ga vaikselt harjuma ning neid asendusühendeid iseendastmõistetavalt või paratamatusena võtma. Levib ka arvamus, nagu oleksid *š* ja *ž* eesti tähestikku võetud nõukogude ajal vene keelest ja väärisksid seetõttu taunimist. Keelekorraldaja Tiiu Erelt kirjutab 2001. aastal: „Endiselt on suured raskused *š* ja *ž* tähega, mille asemel ei tohi kasutada tähekombinatsioonid *sh* ja *zh*. [---] Need kaks võõrsõnatähte ei ole mingid nõukogude tähed, nagu kahtlustatakse, vaid eesti keeles juba XX sajandi algusest, kui meil võõrsõnade vastuvõtmine hoogu sai. Nii saksa *sch*, prantsuse *ch* kui ka inglise *sh* annavad eesti võõrsõnades *š*: *Schlager* > *šlaager*, *chanson* > *šanson*, *shampoo* > *šampoon*.“²

¹ S. Mäearu, Ikka *š*, *ž* ja *č*. – T. Erelt, T. Leemets, S. Mäearu, M. Raadik, Keele-
nõuanne soovitab. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1996, lk 105–106.

² T. Erelt, Need rasked võõrsõnad. – Oma Keel 2001, nr 2, lk 43.

Põgus vaade ajalukku: ladina ja gooti kiri

1918. aastal välja antud „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus“ on õpetus, et vene keele tähti „katsutakse esialgu umbes seniste kirjamärkidega“ eesti keeles transkribeerida: $з = s$, $ж = zb$, $ш = sb$, kui aga eesti keeles võetakse tarvitusele ladina kiri, tuleb vene keele tähti eesti keelde transkribeerida nõnda: $ш = š$, $ж = ž$, $з = z$.³ „Seniste kirjamärkide“ all on silmas peetud gooti kirja. Kuna gooti kirjas üldiselt ei kasutatud diakriitikut ˇ ehk haaki, siis märgiti š-d pika s-i ja b ühendiga: ſb. Ka ž-d märkis esialgu sama ühend, hiljem soovitati seda gooti kirjas märkida z ja b ühendiga: zb.

Gooti kiri oli ladina kirja kõrval eesti trükistes kasutusel kuni 1940. aastani. Seetõttu lubasid 1920. ja 1930. aastatel ilmunud keeleõpikute ja käsiraamatute autorid, näiteks Elmar Muuk⁴ või Jaan Ainelo⁵, trükis vastava tähe puudumise korral tarvitada sb-d [= š] ja zb-d [= ž]. Johannes Aavik väljendub konkreetsemalt ja lubab neid ühendeid kasutada ainult gooti kirja, täpsemalt fraktuurkirja puhul: „Juhtumisi kui trükikirjas (nimelt fraktuurkirjas) ei ole š- ja ž-aapeid, tuleb š asendada sb-ga (mitte sch-, nagu on meie ajalehis) ja ž zb-ga (mitte sh-, nagu meie ajalehis).“⁶ 1939. aasta kooligrammatikast leiab aga juba hüüumärgiga reegli: „Võõrhäälikud kirjutatakse tähtedega f, š (mitte sch ega sh!), z, ž (mitte zb!)“⁷.

³ Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Tallinn: K.-Ü. „Rahvaülikooli“ kirjastus, 1918, lk XII.

⁴ E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 1933, lk 11.

⁵ J. Ainelo, Keeleline teatmik. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, 1936, lk 8.

⁶ J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, 1936, lk 318.

⁷ H. Jänes, O. Parlo, Eesti keele grammatika ja harjutustik koolidele V. Tuletusõpetus. Progümnaasiumi V, reaalkooli III ja kutsekooli III klassile. Teine, täiendatud trükk. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, 1939, lk 16.

Kuidas teevad soomlased

Soome kodumaiste keelte instituudi 2013. aasta õpetuse⁸ kohaselt säilitab ladina tähestikuga keelest soome keelde laenatud sõna algupärase kirjaviisi, nt *macho*, *cha-cha-cha*, *brunch*, *charm*, *shop*. Sama kirjaviis säilib ka soomekeelse liitega tuletistes: *charmikas* 'sarmikas', *shoppailla* 'ostelda'. Meeldetuletuseks – soome keeles ei ole tavaks eristada võõrkeelseid sõnu teise kirjaviisi ja ülakomaga, nagu tehakse eesti keeles, ja soome käändelõpp liitub sõnale otse, nt *sherryä* 'šerrit', *sherryyn* 'šerrisse'. Teiste tähestikega keeltest laenatud sõnade vastavaid häälikuid märgitakse *š*-ga, nt *šiatsu*, *tšetšeeni*. Mis puutub *ž*-sse, siis „Soome-eesti suursõnaraamatus“ esineb see võõrtäht ainult kahes soome sõnas: *džonkki* 'džonki' ja *maharadža*. Mõlemad tuleb „Kielitoimiston sanakirja“ järgi kirjutada *ž*-ga, paralleelvorme pole. Paljud võõrpäritoluga sõnad on soome keeles mугanenud ja haagiga täht on muutunud *s*-iks, nt *kollaasi* 'kollaaž', *sovinismi* 'šovinism' (sellist mugandamist soositi Soomes eriti 1960. ja 1970. aastatel), ent osas sõnades kasutatakse tänapäeval paralleelselt nii *š*-d kui ka *s*-i, nt *sokki* = *šokki* 'šokk', *samaani* = *šamaani* 'šamaan', osa sõnu võib kirjutada paralleelselt nii *sh* kui ka *š*-ga, nt *shakki* = *šakki* 'male', ja mõnd sõna nii *s*-i kui ka *sh*-ga, nt *sampoo* = *šampoo* 'šampoon'.

Need reeglid pole alati olnud sama liberaalsed. 1998. aastal on kodumaiste keelte instituut õpetanud⁹, et kuna soome keeles vastab igale häälikule üks täht, tuleb neid häälikuid, mida muudes keeltes hääldatakse kui *š*-d või *ž*-d, märgidagi soome keeles *š* või *ž*-ga, nt *šakki* (mitte *shakki*) või *šamaani*, ja nende häälikute märkimine mitme tähega on soome õigekirjareeglite vastane. Moodust märkida *ž*-d *zh*-ga ja *š*-d *sh*-ga hindasid Soome keelekorraldajad toona ebaloogiliseks ja probleemseks, kuna ka soome sõnades võib esineda *sh*, mida ei tohi sugugi *š*-ks hääldada, näiteks liitsõnades *ihmishenki*

⁸ Kielitoimiston oikeinkirjoitusopas. 11. painos. Päätoimittaja S. Kankaanpää. Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 171. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus, 2013, lk 210–213.

⁹ Kirjaimet š ja ž suomen kielen oikeinkirjoituksessa. <http://www.mlang.name/arkisto/hatut.html>.

'inimhing' ja *puoshaka* 'pootshaak' või sõnades *taashan* 'taas' ja *mieshän* 'mees'.

Soome teaduskirjanik Jukka Korpela on toonud oma veebi-keeleõpikus¹⁰ mitu põhjust, miks on vahel vajalik asendada *š* ja *ž* *sh* ja *zh*-ga: haagiga tähtede kirjakuju erineb sageli ülejäänud tekstist ja tekst ei näe nägus välja; e-posti aadressides ei saa haagiga tähti kirjutada; leidub arvutiprogramme, kus pole võimalik kasutada isegi täppidega tähti, rääkimata haagiga tähtedest, ja kui teksti on vaja mingil moel virtuaalselt transportida, peab olema kindel, et see ei moundu.

Kas tehnilised põhjused või kirjaoskamatus?

Eestis on keeleinspeksioon 2004. aastal uurinud, kas toonane Hansapank eksib seaduse vastu, kuna panga arvutiprogrammid ei võimalda õigesti kirjutada neid nimesid, milles on *š* või *ž*, nende asemel kirjutatakse *sh* ja *zh*. Inspeksioon rõhutab, et igal isikul on õigus oma nime korrektselt kasutamisele, ja panga esindaja on kin- nitanud, et aasta jooksul komplikatsioonid kaovad, sest võetakse kasutusele uus tehnoloogia.¹¹

2006. aastal nuriseb ajalehe Kesknädal lugeja, et võrguvälja- andes on tähed *š* ja *ž* asendatud *sh* ja *zh*-ga: „Tekstid muutuvad seeläbi raskemini loetavaks, mõnel juhul isegi eksitavaks. Lisaks tahaksin mina ja arvatavasti paljud teisedki, et eesti kultuur säili- tak oma omapära; pikemas ajaskaalas – et eesti kultuur ja eestlus üleüldse alles jääksid.“ Toimetus vastab – tarkvara on valmis, et *š* ja *ž* näeksid kirjutistes normaalsed välja, ent kurdab: „Paraku näi- tab kurb kogemus, et nende asemel kipuvad trükivalgust nägema tühjad ruudud või mingid kriksakullid. Me pole siiski kaotanud lootust säilitada eesti lugejatele eesti tähestik ja jätkame visa vastu-

¹⁰ J. Korpela, Nykyajan kielenopas. <http://jkorpela.fi/kielenopas/4.13.html#sh-paikat>.

¹¹ Tarbijakaitse. <http://www.tarbijakaitse.ee/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=1860>.

punnimist „tähestiku globaliseerimisele“.¹² Nii Kesknädalal kui ka teistel Eesti ajalehtedel-ajakirjadel on see nüüdseks korda läinud ja enamikust ajakirjandusväljaannetest ei leia tänapäeval š ja ž asemel enam tühje ruute, „kriksakulle“ ja õnneks enamasti ka mitte asendusühendeid.

See, et ajakirjanikud ja pangad on õppinud arvutis š-d ja ž-d kirjutama, ei tähenda kahjuks, et sama oskuse oleksid omandanud ka kaupmehed. Mõned näited. Looduspood müüb „artishokki“ kapslitena, mille koostisesse kuulub ka „zhelatiin“. Populaarne kohvik ja šokolaaditootja müüb oma e-poes „shokolaadi“ ja sama kirjaviis on ka nende šokolaaditahvlite paberitel. Turismitalu annab kodulehel teada, et tubades on WC ja „dush“. Mahetooteid müüvas e-poes on saadaval nii „ketshup“ kui ka „šhungiit“ – viimase sõna kirjaviis tõestab eriti hästi, et puudu pole mitte haagiga tähtede kirjutamise võimalustest, vaid õigekirjateadmistest. Väärusku, et kuskil seal š või ž kõrval peab kindlasti ka üks *h* olema, kohtab viimasel ajal aina rohkem. Nii koerte-kasside kui ka inimeste pesemiseks müüakse „šampooni“. Kinnisvaraportalidesse on ilmunud „garaažhid“. Ilusalong ei soovita pärast ripsmepikenduste paigaldamist kasutada „ripsmetušhi“. Ja nii edasi. Ehk viib see vähikäik kunagi ringiga tagasi kirjakeele normi juurde?

Suhtumist, et kui š-d või ž-d ei oska teha, käivad *sh* ja *zh* küll, leiab ka foorumitest ja ühismeediast. Isegi eestikeelne Vikipeedia väidab artiklites „š“ ja „ž“, et arvutikasutajad asendavad š ja ž vajaduse korral tähekombinatsioonidega *sh* ja *zh*. Milline vajadus selle asenduse tingima peaks, seda pole täpsustatud. Eestikeelsetest foorumitest leiab samalaadseid mõtteavaldusi. Geni portaali kasutaja on kirjutanud 2011. aastal: „Samuti on raalitehnilistel põhjustel etem mitte kunagi kasutada „š“ või „ž“ tähti, vaid neid kirjutada kui „sh“ ja „zh“. Välja arvatud eesti raalidel, on need tähed alati mingiks tundmatuks märgiks muudetud.“¹³ Tehnilised põhjused tunduvad tänapäeval ehk tõesti tugeva argumendina. Ent siiski – kas inimene on arvuti või arvuti inimese jaoks? Kui teha järeleandmisi š

¹² A. Kruusing, Miks sh ja zh? – Kesknädal 15. II 2006.

¹³ Geni.com 11. IV 2011. <https://www.geni.com/discussions/93243>.

ja ž suhtes, siis mis järgmisena, kas lubame asendada õ, ä, ö ja ü telegrammistilis täheühenditega?

Tõsi, on üks koht, kus võib olla sõna otseses mõttes kasu(m)-likum tarvitada š ja ž asemel muid märke. Need on mobiilisõnumid ehk SMSid, mille standardisse¹⁴ ei kuulu š, ž ega õ. Kui standardis on ühe tähe mahuks ette nähtud 7 bitti, siis standardiväline täht võtab ruumi üle kahe korra rohkem: 16 bitti, nii et iga õ, š või ž mobiilisõnumis võtab ruumi kahe tähe eest. Ühe SMSi maht on standardi järgi 1120 bitti. SMSis neid tähti vältides võib loota, et saadetav tekst mahub ühe standardsõnumi piiridesse ja saatja ei pea maksma mitme SMSi eest. Seda, miks need tähed pole GSMi standardisse mahtunud, kui seal on olemas näiteks å, ø, æ ja isegi ümberpööratud küsimärk ¿, ei osanud Telia pressiesindaja meie kirjavahe- tuses põhjendada.

Paša ja pasha. Tippimisnippe

Kaks sõna, mida š ja ž eest võitlejad sageli näitena toovad, on *paša* ja *pasha*: esimene tähendab Osmanite Türgi kõrgemat riigiametnikku ja sõjaväelast, teine kohupiimast valmistatud lihavõttemaiust. Tõsi ta on, et osa telekokki ei teagi, et pasha ei ole tulnud vene nimest Паша, vaid venekeelsest sõnast *nacxa*, ja räägivad lihavõtete ajal ikka rahvale, kuidas „pašat“ teha. Kahjuks pole see ainus sõna, mille hääldust kipub asendusühenditega moonutatud kirjaviis rikkuma. Olen näiteks oma kõrvaga raadiost kuulnud imelisi uudissõnu „ešatoloogiline“ ja „išeemia“, sest uudiselugeja oli ilmselt harjunud asendusühenditega ega mäletanud enam, et eesti võõrsõnades *sh* tähendabki *sh*-d. Õnneks pole veel kuulda olnud eesti omasõnade hääldust „üksaaval“ või „nakkušaigus“, küll aga varitseb see oht tekstitöötlusprogrammides *sh*-de automaatsel muutmisel š-deks ja loomulikult ka *zh*-de muutmisel ž-deks, mille käigus võib vabalt tekkida näiteks uus haigus: Alžeimeri tõbi.

¹⁴ GSM 7-bit Default Alphabet Table. www.developershome.com/sms/gsmAlphabet.asp.

Kuidas neid tähti siis ikkagi arvutis tippida? Windowsi kasutaja saab eesti keele paigutusega klaviatuurilt š ja ž ilma mingi pingu-tuseta: tuleb vajutada lisamuuteklahvi (AltGr) ja samal ajal s või z. Kui on vaja suurtähte, tuleb lisamuuteklahvi ja vastavat tähte vajuta-tada koos tõstuklahviga (Shift). Teine variant on tippida kõigepealt haak ehk diakriitik ˇ ja seejärel soovitud täht. Suurtähe puhul tuleb enne lüüa ˇ ja seejärel tõstuklahviga täht.

Oma Keel 2016, nr 1